

**ФОРМУВАННЯ ПЕРВИННИХ УЯВЛЕНЬ ТА УЗАГАЛЬНЕНЬ
ЩОДО ЕКСПРЕСИВНО-ХАРАКТЕРИЗУЮЧОГО ЗНАЧЕННЯ
ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ТПМ В СИСТЕМІ
КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ З РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ**

Махукова Т.В.

Інститут корекційної педагогіки і психології

НПУ імені М.П.Драгоманова

В статті представлено діяльнісний аспект формування узагальнень щодо експресивно-характеризуючого значення фразеологізмів на прикладі роботи з виявлення смислових відношень між компонентами текстового повідомлення та аналізу мовних засобів дітьми молодшого шкільного віку з ТПМ.

В статье представлен деятельностный аспект формирования обобщений относительно экспрессивно-характеризующего значения фразеологизмов на примере работы по выявлению смысловых отношений между компонентами текстового сообщения и анализа языковых средств детьми младшего школьного возраста с ТНР.

This article presents an activity aspect of forming generalizations referring to expressively-characterizing values of phraseologisms on the example of work on identifying semantic relations between components of a text message, and the analysis of linguistic means by children of primary school age with severe speech disorders.

Ключові слова: смислове ядро тексту; орієнтування в структурно-логічних компонентах комунікативної ситуації; дії виокремлення мовного засобу; значення фразеологізму.

Ключевые слова : смысловое ядро текста; ориентировка в структурно-логических компонентах коммуникативной ситуации; действия вычленения языкового средства, значение фразеологизма.

Keywords: semantic core of the text, the orientation in the structural and logical components of a communicative situation, the isolation of the language means, the value of a phraseological unit.

Вивчення теоретичного надбання з проблеми закономірностей та специфіки розвитку дітей з ТПМ, а також власні спостереження під кутом зору нашого дослідження особливостей культури спілкування молодших школярів з ТПМ засобами фразеологізмів дозволяють стверджувати, що цінних якостей мовних знань – розумності, усвідомленості, узагальненості,

уміння застосовувати знання в практичній діяльності, можна досягти тільки шляхом організації навчального процесу, оскільки спонтанний мовленнєвий досвід і мовленнєві здібності у цієї категорії дітей мають надзвичайно низький рівень.

Для вирішення корекційно-педагогічних завдань формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку з ТПМ засобами фразеологізмів в розробленій нами методиці ми пропонуємо поетапність та алгоритмізацію навчальних дій молодших школярів з ТПМ із структурованим та упорядкованим навчальним матеріалом. За нашими передбаченнями, це дозволить підвищити якість знань про культуру спілкування і функцію такого мовного засобу як фразеологізм без додаткового навантаження молодших школярів з ТПМ, сприятиме розвитку практичних умінь та навичок використання фразеологізмів для точного, образного формулювання власних суджень про явища дійсності з певною метою і в певних навчальних та позанавчальних умовах.

Пропедевтичне засвоєння експресивно-оцінного значення фразеологізму в початковій ланці освіти слід здійснювати невідривно від загальних правил спілкування, як елемент більш крупних об'єктів – спеціально підібраних текстів комунікативного спрямування та речень, що орієнтує молодших школярів із ТПМ на розгляд фразеологізму з позиції його функціонального значення в тексті та з позиції сполучення його з іншими мовними одиницями.

Впровадження формувального експерименту супроводжувалося опорою на теоретичні положення про рівні контрольованої мовленнєвої поведінки і рівні мовленнєвої здібності (М. О. Бернштейн, Л. С. Виготський, О. М. Леонт'єв, О. О. Леонт'єв, О. Р. Лурія), теорію розумових дій (П. Я. Гальперін), психолого-лінгвометодичну концепцію розвивального навчання (Л. І. Айдарова, В. В. Давидов, Д. Б. Ельконін, В. В. Репкін), методологічні основи навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку (В. І. Бондар, В. М. Синьов, Є. Ф. Соботович, В. В. Тарасун,

М. К. Шеремет), методичні рекомендації В. І. Бадер, М. С. Вашуленка, Ю. В. Коломієць, В. Я. Мельничайка, М. І. Пентилюк, В. Д. Ужченка, О. Н. Хорошковської.

Реалізація завдань експериментальної методики передбачає процес засвоєння знань та формування умінь, відповідно до визначених нами трьох етапів навчання, кожний з яких має свою предметну та діяльнісну сторони. Предметна сторона представлена лінгвістичними одиницями різного рівня – текстом, реченням, словом та фразеологізмом. Підпорядкованість предметного змісту навчання на кожному з етапів експериментальної методики закономірностям психофізіологічної мовленнєвої організації в ланках сприйняття та породження висловлювання в актах мовленнєвої комунікації, зумовлює послідовний вибір тієї із зазначених вище мовних одиниць, яка стає предметом усвідомлених операцій лінгвістичного аналізу і на якій переважно фіксується увага молодших школярів із ТПМ на даному етапі експериментального навчання.

Діяльнісна сторона полягає в організації навчальних дій молодших школярів з ТПМ з лінгвістичного аналізу різнорівневих мовних засобів, що поступово приводить до усвідомлення мови як комунікативної системи і місця в ній фразеологізму, та розвитку культури спілкування, в якій фразеологізм відіграє свою специфічну експресивно-оцінювальну роль.

Мета статті – представити предметний та діяльнісний аспекти першого орієнтувально-пропедевтичного етапу формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку з ТПМ засобами фразеологізмів в ході експериментального навчання. На прикладі організованої педагогами сумісної діяльності з виявлення смислових відношень між компонентами текстового повідомлення, керованих постановкою запитань, ми спостерігаємо, як виконуються усвідомлені дії виокремлення фразеологізму із системи інших мовних засобів тексту школярами з ТПМ та формується оволодіння ними значенням конкретного фразеологізму та його стилістичною функцією в процесах спілкування.

Провідна мета першого етапу формувального експерименту полягає у перенесенні на рівень актуального усвідомлення та усвідомленого контролю молодшими школярами з ТПМ смислових елементів тексту та мовних засобів передання його змісту – слів та фразеологізмів, з подальшим лінгвістичним аналізом цих мовних засобів для виявлення та формування первинних уявлень та узагальнень про експресивно-характеризуюче значення фразеологізмів.

Оскільки в початковій ланці освіти відповідно до програми в розділі «Лексика» не передбачається окреме представлення теоретичних відомостей та системи вправ для опрацювання фразеологізму, первинне ознайомлення з цим мовним засобом ми рекомендуємо розпочинати при вивченні розділу «Текст» і як складову частину уроків розвитку мовлення відповідно до розділів Програми для загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з ТПМ [6].

Предметну сторону першого етапу експериментальної методики склали невеликі за обсягом розповідні тексти комунікативного спрямування з послідовною структурою на морально-етичну тематику, призначені для смислового та лінгвістичного аналізу. Цікаві сюжети, орієнтовані на відповідний віку певний життєвий досвід, зрозумілі молодшим школярам з ТПМ і не потребують додаткової мотивації.

На першому найвищому рівні породження висловлювання, який відповідає програмуванню в ланці психофізіологічної мовленнєвої організації, не усвідомлюється засіб, за допомогою якого ми будемо програму, а усвідомлюється лише та мета, для задоволення якої формулюється висловлювання, та його загальний смисл [3, С. 226]. Це теоретичне положення скеровує структурування нами мовного матеріалу в методичних цілях, і переконує в тому, що на першому етапі експериментального навчання оптимальним кроком буде звернення до тексту, як мовної одиниці, аналіз якого забезпечить орієнтування молодших школярів з ТПМ в смисловій схемі готового текстового повідомлення та

можливість виокремлення ними смислової інформації, яка складає глибинний рівень породження висловлювання і запускає процеси вербального вираження смислу, тобто, вибір слів та граматико-синтаксичне оформлення. Отже, першим кроком першого етапу експериментальної методики стає висунування на передній план глибинних елементів текстових відношень, семантико-прагматичних значень, які конституюють діяча комунікативної ситуації (про що, або про кого говориться), що саме про нього говориться, які дії він виконує. Фокусування уваги учнів на слові та фразеологізмі стане змістом другого кроку – оцінки дій з позиції соціально-етичних норм і, відповідно, оцінна характеристика діяча за допомогою оптимального лексичного засобу.

Діяльнісну сторону представляє процес засвоєння способу дії з навчальним матеріалом:

- аудіювання та відтворення (виразне читання, переказ) зразків розгорнутих комунікативних одиниць – текстів комунікативного спрямування;
- виявлення смислових відношень між компонентами текстового повідомлення, керованих постановкою запитань;
- виокремлення фразеологізму із системи інших мовних засобів тексту;
- побудова синонімічної пари, яка містить слово та фразеологізм;
- порівняння мовних одиниць усередині побудованої пари за семантичними ознаками;
- виділення лексичного та експресивного значення фразеологізму.

Прогнозовані знання та уміння молодших школярів з ТПМ, що стануть результатом розв'язання пізнавальних завдань на матеріалі текстів протягом першого етапу експериментального навчання:

- уміння уявити ситуацію (подію), яка є предметом повідомлення;

- уміння співвіднесення змісту повідомлення з фактом дійсності;
- уміння добирати заголовок та висновок у формі фразеологізму до тексту;
- усвідомлення можливості називання та характеристики осіб, предметів, дій за допомогою різних лексичних засобів, як слів, так і фразеологізмів, з метою найточнішого передання смислових відношень та основної думки всього тексту;
- уміння виокремлення мовного засобу в тексті, відповідно до поставленого завдання;
- уміння утворення синонімічної пари, однією з одиниць якої є фразеологізм, порівняння, виділення лексичного та експресивного значення;
- оволодіння значенням та уведення в мовленнєве користування ряду найбільш уживаних в процесах спілкування фразеологізмів.

Діяльність молодших школярів з ТПМ на першому етапі експериментального навчання відповідно до поставлених завдань формування культури спілкування засобами фразеологізмів сприятиме реалізації програмових вимог до розвитку зв'язного мовлення учнів спеціальної школи в аспекті умінь аналізу комунікативної ситуації, умінь визначати смислові компоненти та оформлювати їх за допомогою мовних засобів [6].

Для розв'язання завдань першого етапу опорними стали знання та уміння молодших школярів з ТПМ, набуті, відповідно до програмових вимог, при засвоєнні розділу «Текст» і виявляються в елементарних уявленнях про тему та мету, структурні одиниці текстового повідомлення, поняття про зв'язність та засоби зв'язку в тексті [6]. Методичне підґрунтя склали рекомендації таких вчених, як М. С. Вашуленко, В. К. Воробйова, І. С. Марченко, О. І. Мельничайко [2, 4, 5].

Орієнтувальна діяльність складає найсуттєвішу інтегральну частину діяльності спілкування і виступає у формах пізнавальної, емоційної або вольової активності людини. Образ ситуації стає результатом аналізу та

свідомого виділення окремих компонентів ситуації для подальшого оперування образами таких компонентів з метою зворотного синтезу, що представляє собою активну побудову свого власного спілкування, його корекцію при утриманні в пам'яті необхідних відомостей орієнтувального характеру. Прикладами такого синтезу і є перекази текстів, процеси розуміння текстів, а для того, щоб вони були адекватними, людині необхідно увесь час співвідносити розуміння та переказ тексту із його образом [3, С. 149]. Виходячи з цього положення О. О. Леонтьєва, діяльність молодших школярів з ТПМ з формування культури спілкування засобами фразеологізмів на першому орієнтувально-пропедевтичному етапі ми розпочинаємо із смислового аналізу тексту як орієнтувальної ланки діяльності з його розуміння, переказу і подальших довільних дій з лексичними засобами, зокрема, фразеологізмами, при його переказі.

Враховуючи властиву дітям з ТПМ звуженість об'єму оперативної вербальної пам'яті, спочатку пропонуємо для аудіювання тексти, обсяг яких не перевищує семи-дев'яти речень. Вже на початкових етапах роботи з такою крупною мовною одиницею як текст, важливо формувати вміння співвіднесення змісту повідомлення з фактом дійсності через відбиття цього змісту в наочно-чуттєвому досвіді школяра. Такі орієнтувальні вміння першого виду спираються на інтуїтивну неусвідомлену активність дитини, що проявляється в співчутті, співпереживанні в процесі сприйняття мовлення. Ми скористалися прийомом, рекомендованим В. К. Воробйовою, яка в авторській методиці розвитку зв'язного мовлення у дітей із системним недорозвитком мовлення вводить фактор мотиву пошукової діяльності дітей через розробку проблемних ситуацій, що сприяють цілеспрямованому прослуховуванню оповідання і його аналізу[2, С. 75].

Наприклад:

*Менший братик запитав: «Яким повинен бути справжній друг?»
Старший брат – школяр сказав: «Давай, поміркуємо разом». І прочитав малому таке оповідання.*

Текст1. Два товариші

Ишли лісом два товариші. Назустріч їм ведмідь. Один кинувся тікати і заліз на дерево, а другий залишився на дорозі. Упав на землю і прикинувся мертвим, бо знав, що ведмеді не чіпають мертвих.

Ведмідь підійшов до хлопчика, понюхав його обличчя та й пішов. Товариш зліз з дерева та й запитує:

- Що тобі ведмідь на вухо шепотів?

Хлопчик відповів:

*- Він сказав мені, що **не варті й доброго слова** ті люди які залишають у біді товариша.*

(За Л. Толстим)

Другий вид орієнтування – орієнтування в структурно-логічних компонентах текстового повідомлення передбачає довільний усвідомлений аналіз тексту з метою виокремлення його значущих компонентів: предмету повідомлення (про кого розповідається), дії активного суб'єкту ситуації (що саме розповідається і які дії виконує суб'єкт). Організація діяльності молодших школярів з ТМП направляється на усвідомлення психологічних прообразів синтаксичної категорії суб'єкта, виражених підметом на формально-граматичному рівні, операції з мовними одиницями якого розвиваються на патологічній основі у дітей з ТПМ. Отже, цей аспект роботи з текстом представляє особливу значущість у корекційному навчанні спілкуванню, оскільки семантичне членування і визначення семантичних ролей «задають стійку категоріальну сітку, через яку носій мови бачить ситуацію» і зовнішнє мовленнєве вираження якої здійснюється за допомогою мовних засобів [1, С. 44].

Таким чином, першим кроком, що підпорядковується зазначеним вище закономірностям діяльності орієнтування в структурно-логічних компонентах комунікативної ситуації, стає постановка запитань, які спрямовують дії молодших школярів з ТПМ з аналізу прослуханого тексту.

На матеріалі поданого вище Тексту¹, робота педагога і школярів має таку послідовність:

1. Про кого повідомляється в оповіданні?
2. Що саме повідомляється в оповіданні про дії персонажів?

Другий крок – побудова школярами висловлювання – судження, щодо дій одного з хлопчиків, відповідно до норм соціальної моралі та понять про дружбу і аргументу для доказу висловленої думки:

1. Чи можна назвати вчинок першого хлопчика достойним? Чому?
2. Чи гідний перший хлопчик називатися справжнім другом?

Третій крок – фокусування уваги на мовному засобі, за допомогою якого виражається експресивно-оцінна характеристика людини за її вчинком.

1. Що сказав на вухо ведмідь другому хлопчику?
2. Як українці характеризують ту людину, що робить недостойні вчинки? (фразеологізм *не вартий і доброго слова*).
3. *Не вартий і доброго слова* – це народний вислів. Запам'ятайте його.
4. Яку відповідь дасть старший брат на запитання молодшого братика?

Таким чином, для виконання завдань формування культури спілкування молодших школярів з ТПМ засобами фразеологізмів на першому орієнтувально-пропедевтичному етапі експериментальної методики ми побудували наступний алгоритм дій учнів з аналізу навчального тексту комунікативного спрямування:

1. мотивація дій аудіювання (слід з'ясувати, яким повинен бути справжній друг);
2. дії визначення семантичного ядра тексту (про кого розповідається і що саме розповідається про персонажів), організовані постановкою запитань;

3. дії побудови власного судження про вчинок, відповідно до соціальних норм, організовані постановкою запитань;

4. дії виокремлення фразеологізму (народного вислову), який дає експресивно-оцінну характеристику вчинку одного з персонажів.

Мовний засіб виокремлюється школярами з ТПМ лише на третьому кроці роботи з текстом і, завдяки наявному контексту комунікативної ситуації, в якій він доречно вжитий, смисловий компонент семантичної структури фразеологізму *не вартий і доброго слова* та його функціональне навантаження легко сприймається дитиною. Наступні операції лінгвістичного аналізу можливі вже з виокремленим з контексту фразеологізмом, мета яких полягатиме в уточненні та остаточному засвоєнні закріпленого в українській культурі значення лексичної одиниці.

Лексичне завдання 1 до Тексту 1.

До народного вислову *не вартий і доброго слова* доберіть інші народні вислови – синоніми та слова – синоніми і запишіть їх у рядок.

(*Не вартий і доброго слова – не достойний, не гідний, нікчемний не вартий дірки від бублика, не вартий ламаного гроша*).

Побудова даного синонімічного ряду посиljena для самостійного виконання молодшими школярами з ТПМ, бо слова із синонімічним значенням *не достойний, не гідний* ми використовували при формулюванні запитань, організовуючи дії смислового аналізу тексту, а допомога логопеда на першому етапі може полягати в прямій підказці потрібного слова для продовження синонімічного ряду.

Лексичні завдання 2–4 до Тексту 1.

– Прочитайте виразно народні вислови в лівій колонці та запишіть їх у рядок.

– В правій колонці подається довідка, про яку людину прийнято так говорити. Запам'ятайте, у якому значенні ці народні вислови вживаються у мовленні українців.

<i>Без совісті; без сорому</i>	- людина, що здатна порушити правила моральної поведінки;
<i>Мотузяна душа</i>	- боязка, непринципова людина;
<i>Мишача душа</i>	- полохлива, здатна на підлість людина;
<i>Черстве серце</i>	- нечутлива, байдужа людина.

– Підкресліть ті народні вислови, які б ви обрали для найточнішої характеристики першого товариша із прослуханого оповідання. Поясніть свій вибір своїм однокласникам.

В результаті організованої навчальної діяльності молодших школярів з ТПМ, ними був осмислений цілий ряд синонімічних мовних засобів для вираження конкретного смислу в конкретній комунікативній ситуації і сформовані первинні уявлення про можливості вибору найдоцільнішого з них, в залежності від логічних міркувань та емоційного стану мовця.

Таким чином, на першому етапі експериментального навчання мовні вправи (як приклад, лексичні завдання 1–4) ми пропонуємо молодшим школярам з ТПМ для виконання на четвертому кроці роботи з текстом, коли сам предмет аналізу – фразеологізм, вже виокремлений в процесі послідовних орієнтувальних дій і сформоване первинне уявлення про його лінгвістичне та функціональне значення. На початковому етапі ознайомлення із фразеологізмом дітей з ТПМ ми відмовились від рекомендованих в методиці початкового навчання мови [5] словесних прийомів тлумачення значення цієї мовної одиниці. В кожному тексті фразеологізм виявляє свою функціональну роль, і у взаємодії із значеннями інших слів, співвіднесених з тією ж предметною ситуацією, в його семантичний об'єм входять всі відтінки використання, включаючи смисл і афективне забарвлення. Такий підхід до пропедевтичного засвоєння фразеологізму наповнює образ конкретним змістом і забезпечує на подальших етапах усвідомлене творче використання народного вислову в аналогічних ситуаціях спілкування.

Змістову та діяльнісну складові наступних етапів експериментального навчання ми представимо у наступних публікаціях на сторінках фахових видань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ахутина Т. В. Порождение речи : Нейролингвистический анализ синтаксиса / Т. В. Ахутина. – 3-е изд. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 224 с.
2. Воробьева В. К. Методика развития связной речи у детей с системным недоразвитием речи : учеб. пособие / В. К. Воробьева. – М.: АСТ : Астрель : Транзиткнига, 2006. – 158 с. – (Высшая школа).
3. Леонтьев А. А. Психоллингвистические единицы и порождение речевого высказывания / А. А. Леонтьев. – изд. 4-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2007. – 312 с.
4. Марченко І. С. Спеціальна методика початкового навчання української мови (логопедична робота з корекції порушень мовлення у дошкільників) : навч. посіб. для студентів вищ. пед. навч. закл. ; спеціальність : корекційна освіта (логопедія) / І. С. Марченко. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 288 с. ;1-видання.
5. Методика навчання української мови в початковій школі : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. С. Вашуленко ; за наук. ред. М. С. Вашуленка. – К. : Літера ЛТД, 2010. – 364 с.
6. Програми для загальноосвітньої школи для дітей з тяжкими порушеннями мовлення (підготовчий – 1 класи) / М. К. Шеремет, В. В. Тарасун, О. І. Мякушко та ін. – К.: Видавництво «Початкова школа». – 2005. – 224 с.